

Gramáticas en tránsito no espazo galego-luso-brasileiro

Francisco Cidrás

Instituto da Lingua Galega / Universidade de Santiago de Compostela
francisco.cidras@usc.es

Francisco Dubert

Instituto da Lingua Galega / Universidade de Santiago de Compostela
francisco.dubert@usc.es

Xosé Luís Regueira

Instituto da Lingua Galega / Universidade de Santiago de Compostela
xoseluis.regueira@usc.es

A Minerva compostelá naceu no devalar do século XV nas aulas dun pequeno estudio de gramática, hoxe case esquecido. Máis de cinco séculos despois, subindo desde extra muros, o camiñante segue a acceder á praza da Universidade guiando os seus pasos por unha empedrada e curta calella que recibe o nome, entre poético e descritivo, de *Tránsito dos gramáticos*. A vía conduce, en breve carreira, ás portas da antiga facultade de letras (hoxe apenas de filosofía) e, uns pasos máis adiante, á sede do Instituto da Lingua Galega. Desde hai algúns anos os estudos gramaticais e filolóxicos foron trasladados en Compostela fóra da cidade histórica, e son poucos xa os gramáticos que transitan cada mañá por estas pedras. Porén, o seu obxecto de estudo, as gramáticas, seguen perennemente en tránsito, mudando na boca da xente que chega de aquí e de acolá por todos os camiños —de Santiago ou de calquera outra parte. Sempre movéndose, en eterna aprendizaxe, polos camiños da vida.

Un feixe de traballos sobre variación e mudanza lingüística como a colectánea que aquí presentamos non é, abofé, ningunha innovación editorial. Hoxe case ninguén dubida que as linguas e as gramáticas funcionan en canto mudan, que non son máis que un mero devir, unha pura “movencia” —aínda que hai só cinco décadas (todo muda) os consensos do gremio eran ben outros. Así pois, postos a procurar un verniz de orixinalidade neste volume, ímolo atopar non no *que* senón no *onde*: son certamente poucas (se as hai) as obras que recollen de maneira conxunta e integrada estudos sobre a variación e mudanza no sistema lingüístico galego-luso-brasileiro. Tres follas distintas dun mesmo trevo, cada unha das cales son á súa vez moitas máis. Seducidos polos encantos do variacionismo, o tratamento conxunto deste trifolio só pode ser cabalmente entendido dunha maneira dupla: por unha banda, desde o coñecemento dun alicerce común, que foi pasado e segue a ser presente; por outra banda, desde o recoñecemento da diversidade (e tamén da dignidade) dos camiños percorridos —unha itinerancia desigual que non pode ser concibida á marxe dos acasos, dos azares e das escollas dos pobos que as transitan.

O presente volume recolle unha escolma de catorce contribucións que desenvolven diferentes aspectos da mudanza gramatical e a variación lingüística en galego, portugués europeo e brasileiro. Todas as achegas teñen a súa orixe en comunicacións presentadas no III Congreso Internacional de Lingüística Histórica, reunido na Universidade de Santiago de Compostela en xullo de 2015. Das case trescentas colaboracións sostidas naquel encontro, a escolla (obviamente moi selectiva) foi feita con estritos criterios de calidade, de afinidade temática e de enfoque metodolóxico. Os traballos seleccionados foron reformulados polos seus autores e autoras e sometidos finalmente aos rigorosos controis de calidade e de avaliación por pares a cegas que deben pasar todos os artigos publicados en *Estudos de lingüística galega*. As contribucións presentan así un grao de elaboración moi superior ao das comunicacións orixinais e, no seu actual agrupamento, unha coherencia temática notable. Partindo dunha perspectiva variacionista común, as distintas achegas desenvolven diversos temas de gramática e fonética, combinando diferentes ámbitos lingüísticos e diferentes modelos teóricos (tanto formalistas como funcionalistas), para configuraren finalmente unha monografía acorde e homoxénea, na que emerxen aquí e alá o diálogo e as transferencias entre teorías.

A colectánea organizase consonte un agrupamento temático co que se tentou potenciar a percepción de continuidade e progresión discursiva do volume como peza monográfica. Principia coas achegas máis vinculadas á Teoría da Variación e a Mudanza e á sociolingüística histórica laboviana (Scherre *et al.* e Lopes *et al.*, centradas ambas no sistema pronominal e de tratamento do portugués brasileiro) e remata coas contribucións dedicadas á variación diatópica (Álvarez e Brissos para o portugués europeo; Mota/Lopes e Maia para o brasileiro; Louredo para o galego). Entre ambos os polos dispóñense os restantes traballos, centrados na mudanza gramatical, comezando por un grupo de achegas que tratan asuntos relacionados coa variación na orde de palabras (Fiéis/Lobo para o portugués europeo, Andrade para o brasileiro, Santos Raña para o galego), completado con outro grupo dedicado a construcións cunha forte tensión variacional: as alternancias causativas (Domínguez Oroña), as posesivas analíticas (Marcotulio/dos Santos) e as construcións negativas (Teixeira de Sousa e Pinto).

Na primeira das contribucións desta colectánea (pp. 13-27), Marta Scherre, Lilian Yacovenco e Anthony Naro aplican a metodoloxía laboviana da Teoría da Variación e a Mudanza ao estudo do uso dos pronomes *nós* e *a gente* en dúas falas do portugués brasileiro contemporáneo, poñéndoos en relación coa concordancia verbal variable que tales pronomes presentan nesas falas. Os datos observados, tirados de entrevistas sociolingüísticas, revelan significativamente unha variación lingüística ordenada tras a fasquia de heteroxeneidade dos usos e asemade desvelan neses usos estratexias de resolución intuitiva dos conflitos sociolingüísticos asociados á concordancia verbal, tan relevantes na conformación do portugués brasileiro.

Cunha bagaxe metodolóxica similar —acrecentada cos presupostos teóricos da sociolingüística histórica— Célia Lopes, Leonardo Marcotulio e Thiago de Oliveira estudan na segunda contribución (pp. 29-44) outro fenómeno de grande relevancia na formación do portugués brasileiro: a historia recente da variación e a mudanza no uso das formas de tratamento da segunda persoa do discurso (*tu* e *você*) reconstruída sobre a base empírica da análise de cartas persoais escritas entre os anos 1870 e 1979. Os resultados obtidos deseñan unha mudanza dos usos ao longo dese período, cun espallamento de *você*, vinculado ao alargamento do seu carácter polifuncional nos diversos tipos de relacións sociais (simétricas e asimétricas), e coa conseguinte mingua dos usos de *tu* no corpus analizado.

Mudando a quenda dos estudos de variación sociolingüística centrados no sistema pronominal para os estudos de mudanza gramatical vinculados á orde de constituíntes, Alexandra Fiéis e Maria Lobo (pp. 45-59) ofrécennos un traballo centrado na análise da orde de palabras nas oracións xerundivas do portugués europeo. As autoras comparan os datos da lingua antiga cos modernos do portugués dialectal (tirados estes dun corpus de portugués oral; dun corpus escrito, obviamente, os primeiros). O estudo, de orientación xenerativa, céntrase nas ordes SV/VS e nas condicións de inversión de suxeito. Os datos analizados mostran diferenzas entre as variedades lingüísticas estudadas na frecuencia de cada orde, coa inversión de suxeito como padrón máis común no portugués antigo e a posición preverbal dominando nas variedades dialectais modernas, con independencia da presenza ou non dos xerundios flexionados. Identifícanse unha serie de factores potencialmente condicionantes da orde, distintos en ambos os períodos, e preséntase unha hipótese teórica explicativa das diferenzas entre as variedades estudadas.

Tamén da orde, pero neste caso dos clíticos, se ocupa o traballo de Irene Santos Raña (pp. 61-79), que estuda a variación na colocación dos pronomes átonos en tres complexos verbais do galego (*ir* + infinitivo, *ter que* + infinitivo, *querer* + infinitivo) nun corpus de textos escritos correspondentes a tres períodos cronolóxicos comprendidos entre 1875 e 2000. A autora pon en relación as variables colocación do clítico, tipo de complexo e tempo cronolóxico e conclúe que existe variación entre os distintos complexos verbais, mais non se pode testemuñar dentro de cada un deles unha situación de mudanza lingüística diacrónica nas pautas de colocación dos clíticos. Ben ao contrario, os padróns de colocación de cada complexo mantéñense estables ao longo do percurso temporal investigado.

Vinculado aínda ao tema da variación na disposición secuencial dos constituíntes, Aroldo de Andrade estuda na súa contribución (pp. 81-105) un tipo especial de estrutura de dislocación á esquerda, concretamente de tópicos pendente ou colgado, que denomina construciónD, común

en galego e portugués, pero rara no brasileiro. A construción está composta por un sintagma determinante (ou frase nominal determinada, se se prefire) seguido por un demostrativo e a oración principal, e é descrita, mediante a análise das súas propiedades prosódicas e pragmáticas desde un encadramento xenerativo, como unha estratexia de promoción de tópico, de carácter contrastivo. A estrutura adoita incluír un clítico resumptivo na oración principal, aínda que en portugués europeo tamén pode aparecer sen el; ambas as variacións da construción suscitan unha análise explicativa diferente, como modalidades de dislocación á esquerda clítica e de topicalización, respectivamente.

Veñen logo a seguir dúas achegas centradas na mudanza diacrónica das construcións negativas. Na primeira delas (pp. 107-122) Clara Pinto estuda os indefinidos negativos do portugués antigo, centrándose na forma *nemigalha*. A autora analiza o proceso de gramaticalización deste indefinido a partir do minimizador *migalha*, e o seu paso de ítem de polaridade negativa fraco a forte. Compara os usos de *nemigalha* cos de *nada*, verificando o seu emprego idéntico nos mesmos contextos, o que apuntaría a unha competición entre ambos os marcadores negativos, da que saíría como forma perdedora *nemigalha*, que desapareceu por volta do século XVI. A investigadora alude tamén á asunción no propio século XVI de valores innovadores por parte de *nemigalha* en contextos de negación nos que se rexeita ou desaproba unha información xa coñecida, uns usos que non se consolidarán pola desaparición do marcador.

Seguindo no eido das construcións negativas, Lílían Teixeira de Sousa (pp. 123-138) achéganos ás orixes da distinción entre negación de proposición e de evento, dous dos tres tipos de negación que a autora describe no portugués brasileiro (distinción estrutural inexistente no portugués europeo). Analizando o uso das construcións negativas en pezas teatrais brasileiras dos séculos XIX e XX, a autora evidencia que a estrutura innovadora (a chamada negación de proposición: dupla negación, pre e posverbal —*Agora não entra mais não*) nunca foi usada nos mesmos contextos e coa mesma función da negación de evento, de onde se tira que a orixe da estrutura non se pode encontrar nunha competición entre ambos os tipos de negación, hipótese que a propia autora sostivera previamente. Como explicación alternativa, necesitada de pescuda adicional, a investigadora propón aquí que a negación de proposición tería entrado na lingua como negación metalingüística (distinta da negación de evento) e tería sufrido unha reanálise desencadeada polo cruzamento con estruturas negativas de linguas africanas faladas por unha parte importante da poboación, particularmente na área de nacemento desta estrutura.

Leonardo Marcotulio e Cláudio dos Santos estudan na súa contribución (pp. 129-153) a presenza e evolución en textos medievais galego-portugueses dos séculos XIII ao XVI dunha construción analítica de 1ª e 2ª persoa con lectura posesiva (*de min, de ti, de nós, de vós*, a carón das formas simples *meu, teu, noso, voso*), que amosa unha produtividade minguante ao longo do tempo. Os autores argumentan que esa construción, hoxe desaparecida, é sintacticamente distinta da construción analítica posesiva actualmente existente, de 3ª persoa: *del(es), dela(s), de vostede(s)/você(s)*. Na primeira teríamos, consonte a análise proposta, sintagmas non-xenitivos, sendo *de* unha preposición plena, contrariamente ás construcións de 3ª persoa. En estadios posteriores da historia do galego e do portugués, aquelas formas terían sido reanalizadas como sintagmas xenitivos, pasando *de* a ser tratada como unha falsa preposición, o que estaría na base para podermos dar conta da desaparición das formas analíticas de 1ª e 2ª persoa e a pervivencia exclusiva das formas de 3ª persoa.

María Beatriz Domínguez Oroña achéganos no seu artigo (pp. 155-178) a un estudo de caso dunha alternancia diatética: a das construcións do verbo *aprender* en galego, que analiza desde unha perspectiva funcional rastrexando o seu uso en dous grandes corpus informatizados do galego (TILG e TMILG) que cobren toda a historia da lingua, desde a Idade Media ata a actualidade. O verbo *aprender* tiña inicialmente un uso exclusivamente anticausativo, mais modernamente adquiriu tamén o uso causativo (concorrente con *ensinar*), converténdose así nun verbo con alternancia causativa supletiva. A investigadora estuda o proceso de cambio construcional experimentado por *aprender*, coa emerxencia do esquema causativo, do cal indaga tamén a súa distribución dialectal no galego contemporáneo.

A última quenda de traballos do volume corresponde a cinco contribucións centradas no estudo e revisión da variación dialectal do portugués europeo, brasileiro e galego. Se nos capítulos precedentes os casos de estudo referíanse basicamente a aspectos sintácticos ou morfosintácticos, este grupo de traballos dialectais céntranse maioritariamente en trazos fonolóxicos, coa excepción da achega de Eduardo Louredo, que se ocupa de variables de tipo morfolóxico. As máis destas contribucións combinan a análise da variación diatópica coa mudanza lingüística e outras dimensións variacionais, como as diastráticas ou a variación social.

A rolda ábrese coa contribución de Xosé Afonso Álvarez Pérez (pp. 179-192) na que, combinando variación diatópica e mudanza lingüística, examina a evolución sufrida ao longo da segunda metade do século XX por cinco fenómenos dialectais do portugués empregados para a proposta de clasificación dos dialectos portugueses de Cintra. Comparando os datos dos cuestionarios inéditos dos dous grandes atlas lingüísticos de Portugal (ALPI e ALEPG, distanciados entre si por case cinco décadas) o investigador explora os cambios tanto na distribución xeográfica como na frecuencia de uso dos trazos estudados. Constata así un forte retroceso dos marcadores dialectais nas últimas décadas, aínda que con velocidades diferentes no proceso de cambio (particularmente radical na perda da realización africada do fonema [tʃ] e tamén, aínda que algo menor, no descenso na pronuncia ditongada de *ou*). O investigador sinala tamén notables desaxustes entre a situación real da lingua e as clasificacións dialectais tradicionais aínda en uso, o que levanta a cuestión da conveniencia de revisalas.

Xustamente nesa liña se sitúa a contribución seguinte (pp. 193-208), na que Fernando Brissos nos presenta a primeira revisión concreta da proposta de clasificación dialectal de Cintra. Partindo dunha análise crítica desta proposta similar á sostida por X.A. Álvarez e outros dialectólogos (Luísa Segura, João Saramago), Brissos argumenta e propón unha *variedade do noroeste* (non coincidente coa *variedade de Baixo Minho e Douro Litoral* de Cintra) tomando como trazo identificador a ditongación de vogais tónicas. A variedade proposta, que considera profundamente idiosincrática, abrangue a área de formación da lingua portuguesa e parece presentar unha forte dinámica de desenvolvemento nas últimas décadas, en contraposición á crecente padronización do portugués no mesmo período. Este aparente paradoxo podería entenderse, a xuízo do autor, pola forte identidade da rexión noroeste do país (o grande Porto), que probablemente estaría a desenvolver un padrón propio, distinto do xeral.

Cruzando o océano, Jacyra Andrade Mota e Paulo Henrique Lopes someten tamén a discusión no seu artigo (pp. 209-218) a proposta de división dialectal predominante para o portugués do Brasil (a de Nascentes 1953), concretamente tamén o deliñamento dos subfalares do Norte. Partindo do trazado das vogais medias pretónicas e traballando cos datos actuais do corpus do Proxecto ALiB, os autores corroboran a adecuación xeral da división do país en dúas grandes áreas (Norte e Sur, como propuxera Nascentes), mais tamén constatan diverxencias na división proposta dos subfalares desas grandes áreas. Partindo sempre do timbre das vogais medias pretónicas, defenden por unha banda que os subfalares *amazónico* e *nordestino* (os dous subfalares do Norte descritos por Nascentes) non constitúen a unidade proposta polo eminente dialectólogo; e por outra sosteñen que o subfalar *baiano* integra o *nordestino*, afastándose por tanto, dos falares do Sur, entre os que o incluía Nascentes (ben que apuntando o seu carácter de variante de transición).

Manténdose aínda nos dialectos do Norte brasileiro, concretamente na variedade amazónica, Edson Galvão Maia presenta na súa contribución (pp. 219-236) un estudo de caso referido ao enraquecemento do /S/ en coda silábica en informantes de tres municipios do sur do Amazonas, nos que o fonema se realiza como glotal. O autor describe as características e extensión do fenómeno, que se dá en determinados contextos fónicos, cun grao de enraquecemento que varía segundo o grao de sonoridade do segmento seguinte. As variables sociais consideradas (sexo e idade) mostraron ser irrelevantes na descrición do fenómeno investigado.

O volume péchase co traballo de Eduardo Louredo (pp. 237-255), unha contribución ao estudo da variación e do cambio lingüístico en galego mediante a investigación dunha pequena área de Galicia: a comarca do Ribeiro. O autor analiza unha serie de trazos dialectais de tipo morfolóxico presentes nesta área, co soporte empírico dun cuestionario e entrevistas feitas a

informantes de tres xeracións residentes en diversos puntos da comarca. Trátase dun estudo de dialectoloxía e cambio lingüístico en tempo aparente orientado a mostrar como o espazo e a idade son determinantes na aparición dunhas variedades ou outras: en canto ao espazo, demóstrase como os puntos máis montañosos e illados presentan as variantes máis conservadoras, mentres que no val e nas áreas urbanas predominan as máis innovadoras. Por idades, os informantes máis novos amosan unha maior adherencia ás variables innovadoras e unha clara diminución da variación, cunha tendencia á homoxeneización, que se manifesta no descenso do número de variantes empregadas e na diminución do uso das variantes máis diferenciais por parte destes falantes máis novos.

* * *

Este volume é o primeiro monográfico de *Estudos de lingüística galega*, unha revista que nos seus aínda poucos anos de vida soubo gañar un meritório prestixio no ámbito da romanística e mesmo da lingüística xeral. Os editores deste monográfico queremos pensar que as contribucións que agora presentamos responden de certo aos criterios de calidade que caracterizan a revista, o que dalgún xeito corroboran os estritos controis realizados polos avaliadores externos dos traballos. Tamén se axusta o teor xeral do presente volume ao perfil da revista, que naceu co obxectivo de crear un espazo de análise crítica, de debate e de intercambio arredor da lingua galega ou de asuntos de interese para o galego, con especial atención ás contribucións referidas ao portugués nas súas distintas variedades. A liña editorial seguida durante todos estes anos por *ELG* así o demostra, e este número axústase a ela, con certeza.

A pesar diso, ou se cadra mesmamente por iso, os editores deste monográfico queremos deixar constancia do noso agradecemento ás responsables da revista por nos teren facilitado esta tribuna privilexiada para a difusión do volume que coordinamos. En particular queremos agradecer o apoio e constante axuda (no manexo da plataforma informática de edición da revista e non só) da secretaria de *ELG*, a nosa colega María Álvarez de la Granja; tamén o coidadoso traballo de Raquel Vila-Amado na realización e maquetaxe do produto final. Unha particular débeda de agradecemento temos con todos os revisores e revisoras científicas dos traballos incluídos no volume, todas elas persoas de recoñecido prestixio académico e profesional nos ámbitos respectivos, e xeralmente moi ocupadas, pola súa dispoñibilidade desinteresada e o seu bo facer. E, por suposto, non pode faltar o agradecemento aos autores e autoras dos artigos, polo seu esforzo e a súa paciencia no demorado traballo de xestación deste volume. Na fin de contas a nós, os editores, correspóndenos a parte menos meritoria do proceso.

Os catorce traballos que van a seguir destas liñas son unha mostra da variedade de abordaxes posibles no estudo da variación das linguas. Tamén da complexidade do tema e da dificultade de aprehender a variación e a mudanza lingüísticas desde unha única perspectiva, por seren as linguas sistemas dinámicos e complexos. Todos os traballos aquí incluídos, alén das súas circunstanciais diferenzas, enfrontan a eterna dicotomía da lingua como *producción* ou como *produto*, e todos comparten a idea de que a lingua é intrinsecamente *producción*, unha obra sempre en curso, nunca acabada. Mesmo para moitos nunca se pode ver como un produto. O que si é un produto é este libro. Un produto que será provisorio e tentativo, con certeza; pero que esperamos tamén que sexa útil e que sirva para alentar novos produtos, e novos proveitos, nunha *producción* que permanece sempre en tránsito.